

I Voorbeelden uit de praktijk van ageren tijdens de analyse, in het analytisch uur

a — Ik gaf het voorbeeld van de analysant die elke keer na één jaar een liefdesrelatie verbrak, zoals uit haar anamnese bleek. Vele analytici zullen dit verbreken van de liefdesrelaties in de *vóóranalytische periode* door deze vrouw als ageren beschouwen, terwijl anderen dit niet doen, omdat zij dan dit begrip te ruim genomen vinden. De laatste zullen pas van ageren spreken, als zo'n verschijnsel zich *tijdens* de analyse gaat voordoen. Het ageren in de analyse trad na één jaar op. Mijn analysant beleefde niet dat zij bang was, dat de analytische relatie verbroken zou worden; zij kreeg hier geen invallen over die op de gevoelsrelatie met mij betrekking hadden; noch invallen over het verlies van haar vader, toen zij klein was. Inplaats daarvan ging zij zich na één jaar analyse zo dom gedragen, door de eenvoudigste duidingen niet meer te snappen, dat de voortzetting van de analyse onmogelijk leek. Dit is dus wel ageren. Hiermee voorkwam zij de pijnlijke overdrachtsbelevingen en angstgevoelens, mij te zullen verliezen, net zoals zij vroeger haar vader verloren had. Door interpretatie van deze niet beleefde overdrachtsgevoelens kon de analyse voortgaan. Was ik als analyticus ongeduldig geworden of geprikkeld en gekrenkt, dan was ik misschien gaan meeageren ('counteracting out') en was tot de conclusie gekomen: ik moet met deze analyse stoppen. Als de analyticus dus niet begrijpt of voelt wat er aan de hand is, kan hij gaan meeageren, als reactie op het ageren van de analysant.

b — Een ander voorbeeld betreft de analysant die, zonder dat zij zich dat zelf aanvankelijk bewust was, wenste, dat de analyse de plaats van het leven zou innemen. Zij gedroeg zich, zonder dit te beseffen, aanvankelijk in de analyse uitermate afhankelijk. Dat was agerend gedrag. Toen door mij met haar werd besproken welke gevoelens zij hiermee voor mij weg moest houden, kwamen de wensen naar veiligheid, geborgenheid, klein kind willen zijn bij mij, getroost en geknuffeld te willen worden door mij, naar voren. Als ik een troostende en koesterende verwennende houding als analyticus zou hebben aangenomen, en te toegeeflijk zou zijn geweest ten aanzien van dit agerend gedrag, zou ik meegeageerd hebben vanuit de tegenoverdrachtsgevoelens. Zoals ik reeds zei, wordt er door allerlei auteurs gewaarschuwd voor dit probleem. Speciaal hier dreigt het gevaar van het toepassen van parameters en actieve techniek bij analysanten, bij wie de regressieve tendensen sterker zijn, of schijnen, dan de progressieve tendensen.

c — Het voorbeeld van de slapende analysant past goed op het ageren tijdens de analyse. Hij toonde een bepaald gedrag, omdat hij niet kon beleven, dat hij mij boos wilde maken. Interpretatie van dit agerend slapen tijdens het uur maakte duidelijk wat aan dit slapen ten grondslag lag. Zou ik boos geworden zijn, dan zou ik hebben meegeageerd. Dan zou ik mij nl. net zo gedragen hebben als zijn autoritaire vader, tegen wie hij steeds in protest kwam. Dat boos worden zou een herhaling van de oude conflictsituatie hebben gegeven met de vader, inplaats van een oplossing ervan. De-

Overdracht, tegenoverdracht en ageren in de psychoanalyse

door A. de Blécourt*

Bij de psychoanalytische behandelingsmethode zijn overdrachts- en tegenoverdrachtsverschijnselen en ageren dag in dag uit aan de orde. Het lijkt mij dus nuttig om op deze fenomenen nader in te gaan.

A *De overdrachtsverschijnselen* zijn niet uitgevonden door de psychoanalyse. Overdracht is een universele psychische functie, die misschien wel de basis van alle menselijke relaties vormt (Bird, 1972). Het ontdekken van de overdracht is een van Freuds meest geniale vondsten geweest. In 1905 wijdt hij er voor het eerst enige pagina's aan in 'Bruchstück einer Hysterieanalyse'. Wat hij er over vermeldt, is nog zo helder en up to date, dat ik er graag een korte samenvatting van geef.

a — Een hele reeks vroegere, onbewust geworden psychische belevingen, komen weer naar boven en worden in actuele betrekking gebracht tot de persoon van de arts. Er is dus een karakteristieke vervanging van vroeger belangrijke personen door de persoon van de arts.

b — Er zijn overdrachten die qua inhoud in niets van hun vroegere voorbeeld onderscheiden zijn, behalve dan, dat er een vervanging opgetreden is door een andere persoon. Andere overdrachten hebben een sublimering doorgemaakt, en hechten zich vast aan een of andere — goed te gebruiken — reële bijzonderheid van de arts, of aan diens levensomstandigheden.

c — De overdracht is de laatste schepping van de ziekte, deze moet geduid worden, en dat is misschien de moeilijkste taak van de analyticus. De overdrachtsverschijnselen worden in de behandeling vaak als weerstand gebruikt. De innerlijke overtuiging van de evidente juistheid der geconstrueerde samenhangen wordt bij de patient pas verkregen na oplossing van de overdracht. De neurose wordt dan, via de belevingen aan de persoon van de arts, overwonnen.

d — De psychoanalytische behandeling scheidt de overdracht niet, maar legt deze slechts bloot, evenals al het andere verborgene in het psychisch leven. De overdracht moet dus steeds bewust worden gemaakt, en is dus niet alleen een hindernis voor de analyse,

* Zenuwarts te Amsterdam.

- Freud, S., Hemmung, Symptom und Angst (1926), *GSW XIV*, p. 109-200.
- Freud, S., Die Feinheit einer Fehlhandlung (1936), *GSW XVI*, p. 38.
- Freud, S., Die endliche und die unendliche Analyse (1937), *GSW XVI*, p. 57-99.
- Gitelson, M., The emotional position of the analyst in the psychoanalytic situation. *Int. J. Psycho-Anal.* 33 (1952), p. 1-10.
- Gitelson, M., The curative factors in psychoanalysis. The first phase of psychoanalysis. *Int. J. Psycho-Anal.* 43 (1962), p. 194-205.
- Gitelson, M., Analytic aphorisms. *Psychoanal. Quart* 36 (1967), p. 260-271.
- Glover, E., *The technique of psychoanalysis* (1955); Balliere Tyndall and Cox London, p. 108-137.
- Greenacre, P., The psychoanalytic process, transference and acting out. *Int. J. Psycho-Anal.* 49 (1968), p. 211-218.
- Greenson, R. R. and Wexler, M., The non transference relationship in the psychoanalytic situation. *Int. J. Psychoanal.* 50 (1969), p. 27-39.
- Hoffer, W., Transference and transference neurosis. *Int. J. Psycho-Anal.* 37 (1956), p. 377-380.
- Jones, E., *Sigmund Freud, Life and Work*. Vol. I (1954). The Hogarth Press, London, p. 27, 28, 354, 357.
- Kepecs, J. G., Theories of transference neurosis. *Psychoanal. Quart.* 35 (1966), p. 497-522.
- Kernberg, O., Notes on countertransference. *J. Amer. psychoanal. Ass.* 13 (1965), p. 38-57.
- Kuiper, P. C., Overdracht en tegenoverdracht, beschouwd vanuit de meta-psychologische gezichtspunten (1967). Uit: 'Hoofdstukken uit de hedendaagse psychoanalyse'. Van Loghum Slaterus, Arnhem, p. 103-129.
- Kuiper, P. C., Over ageren: psychoanalyse en de burgermoraal (1973), hfdst. IV, p. 65-90. Uit: *Psychoanalyse, actueel of verouderd?* Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Lagache, D., Some aspects of transference. *Int. J. Psycho-Anal.* 34 (1953), p. 1-11.
- Lampl-de Groot, J., Problems of psychoanalytic training. *Int. J. Psycho-Anal.* 35 (1954), p. 184-187.
- Leeuw, P. J. van der, Selection criteria for the training of psychoanalytic students. *Int. J. Psycho-Anal.* 43 (1962), p. 272-277.
- Macalpine, I., The development of the transference. *Psychoanal. Quart.* 19 (1950), p. 501-539.
- Rangell, L., A point of view on acting out. *Int. J. Psycho-Anal.* 49 (1968), p. 195-201.
- Reich, A., On countertransference. *Int. J. Psycho-Anal.* 32 (1951), p. 25-32.
- Reich, A., Further remarks on countertransference. *Int. J. Psycho-Anal.* 41 (1960), p. 389-396.
- Sharpe, E. F., The psychoanalyst (1947), *Collected Papers on Psychoanalysis*. The Hogarth Press. London 1950, p. 109-122.
- Sterren, H. A. v. der, Zur psychoanalytischen Technik (1962), *Jahrbuch der Psychoanalyse*. Verlag H. Huber, Stuttgart, band III, p. 153-174.
- Ticho, G., On selfanalysis. *Int. J. Psycho-Anal.* 48 (1967), p. 308-319.
- Weigert, E., Countertransference and selfanalysis of the psychoanalyst. *Int. J. Psycho-Anal.* 35 (1954), p. 242-247.
- Zetzel, E., Current concepts of transference. *Int. J. Psycho-Anal.* 37 (1956), p. 369-377.

maar ook een machtige bondgenoot.

Ik zal een paar eenvoudige voorbeelden geven:

Als de analysant op de divan meent, dat de analyticus een van zijn voortanden mist, en hij wordt geconfronteerd met de werkelijkheid, dan krijgt hij de inval dat zijn vader een voortand miste, toen hij zelf vijf jaar was, en dat waargenomen moest hebben.

Deze overdracht is dus qua inhoud in niets van het vroegere onderscheiden. Hier kon mijn analysant de werkelijkheid gemakkelijk controleren. Moeilijker was het al bij een analysant die mij voortdurend verwijten maakte.

Als ik sprak was het niet goed, en als ik zweeg, evenmin. Later bleek bij het analyseren van de overdracht, dat ik zwiggende, door haar met haar zwiggende vader werd vergeleken, die zich 's avonds achter zijn krant verschool. Als ik sprak was ik haar nieuwsgierige moeder, die haar in haar puberteit altijd uitvroeg. Dit kwam pas uit, toen ik haar een keer 's avonds om zeven uur ontving. Het verraste haar toen dat ik aandacht voor haar had. En toen kwam de inval, dat vader om die tijd zich altijd uitsluitend met de krant bezig hield.

Dit kan 'oplossing' van de overdracht worden genoemd, omdat hij 'geduid' is. Vaak is de situatie natuurlijk veel gecompliceerder. De analyticus is in de overdracht de jonge vader en jonge moeder van de analysant, maar ook vaak de vader of moeder uit een heel andere levensperiode van de analysant. Een heel complex gevoels- en belevingspatronen ten opzichte van allerlei belangrijke figuren wordt zo op de analyticus overgedragen. Freud publiceerde verder over de overdracht in: 1912; 1915; 1917; 1937.

Om de verdere ontwikkeling van het overdrachtsconcept na te gaan vermeld ik iets uit een artikel van Zetzel (1956). Vroeger werd overdracht gezien als een verschuiving op de analyticus van verdrongen wensen en fantasieën uit de kindertijd, die met voor het kind belangrijke liefdesobjecten verbonden waren. De 'overdrachtsneurose' werd als een compromisvorm gezien, zoals in het symptoom een verboden driftimpuls, een verboden wens, zijn aandeel heeft, evenals de afweer van deze wens een aandeel in het symptoom heeft. Toen Freud eenmaal tot zijn *structurele theorie* gekomen was (Das Ich und das Es, GSW XIII) waarbij de conceptie van Es, Ich en Ueberich ontstond, en het Ueberich als de erfgenaam van het Oedipuscomplex was aangegeven, kreeg ook dit Ueberich een leidende rol in de overdrachtssituatie. Het concept, dat bij overdracht infantiele (incestueuze) wensen en fantasieën t.o.v. de toen belangrijke objecten naar de analyticus verschoven worden, blijft gehandhaafd. Maar daarnaast wordt de analyticus niet alleen meer gezien als het verschuivingsobject van deze infantiele wensen, maar ook als de vervanging (middels projectiemechanismen) van de vroegere verbiedende ouderfiguren. Want deze ouderfiguren met geboden en verboden zijn in het Ueberich (superego) van het kind geïnternaliseerd. Een groot gedeelte van het Ueberich met zijn eisen en morele voorschriften is niet bewust, en deze onbewuste Ueberich-eisen en geboden worden in de analyse weer op de analyticus geprojecteerd in de overdrachtssituatie.

Voorbeeld:

Een analysant zei tegen mij: ik wil graag met een meisje naar bed, maar al zegt u daar niets over, ik ben toch bang dat u het in uw hart afkeurt.

Hierbij droeg hij o.a. de geboden en voorschriften van zijn vader op mij over, zonder zich dat bewust te zijn. In de analytische techniek laat men dan de analysant zien, dat hij zijn eigen gedachten op de analyticus heeft overgedragen, en eigen gevoelens van afkeuring, waarna vaak de beleving volgt, van wie het verbod oorspronkelijk afkomstig was. Zo probeert men door 'overdrachtsinterpretaties' de onnodige strengheid van het Ueberich ongedaan te maken.

Bij de verdere ontwikkeling van het overdrachtsconcept speelde de nieuwe angsttheorie van Freud een rol (Hemmung, Symptom und Angst, GSW XIV) evenals het inzicht in de ontwikkeling van de vroege objectrelatie tussen moeder en kind, en de ontwikkeling van de 'Ego'-psychologie. De aandacht werd niet meer uitsluitend gecentreerd op de inhoud van het onbewuste, maar er ontstond een stijgende interesse voor de afweermechanismen bij de interpretatie tijdens de analyse van de overdrachtsphenomenen. Dus geen hoofdinteresse meer op het niet meer bewuste gevoel gericht, maar op de wijze waarop dit gevoel wordt afgeweerd.

Voorbeeld:

Een analysant maakte zich tijdens de analyse geweldig kwaad op zijn vader. Ik kon hem laten beleven, dat hij zich de vorige dag kwaad had gemaakt op mij, maar dit een verboden gevoel vond, wat hij wegdrong. Daarna werd het via het afweermechanisme van de verschuiving naar de vader verschoven. Door interpretatie wordt zo'n verschuiving ongedaan gemaakt.

Na de behandeling van het *structurele* gezichtspunt komen wij bij de *genetische* beschouwingen over de overdracht. Freud wees in *Jenseits des Lustprinzips*, GSW XIII, op de herhalingsdwang. Deze speelt bij de overdracht in de overdrachtsneurose een grote rol. De overdracht, essentieel een herbeleving van vroegere emotionele ervaringen moet o.a. worden beschouwd als een manifestatie van de herhalingsdwang. Maar bij deze herhalingsdwang moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen:

a — herhalingsdwang, als een poging om vroegere traumatische ervaringen en belevingen te leren beheersen;

b — herhalingsdwang, als een poging om terug te keren tot een reële of gefantaseerde toestand van lust of bevrediging (in of buiten de analytische situatie).

ad a — Speciaal Lagache (1953) heeft er de aandacht op gevestigd, dat de herhalingsdwang verbonden is met de neiging om terug te keren tot het probleem dat vroeger niet opgelost werd. Dit maakt het begrijpelijker, waarom mensen steeds dingen dwangmatig herhalen die zij in wezen vaak zo onaangenaam schijnen te vinden.

Voorbeeld:

Een analysant, bij wie ik zelf de anamnese had afgenomen, bleek altijd na één jaar een liefdesrelatie te verbreken.

Dat was al ettelijke malen gebeurd naar mij bleek, toch was zij zichzelf dit niet goed bewust. Toen zij één jaar in analyse was, ging zij zich onmogelijk

gedragen en snapte de meest eenvoudige duidingen niet meer. Zo dat ik er aan twijfelde, of ik wel met de analyse door moest gaan. Toen schoot mij te binnen, dat zij telkens als het ware dwangmatig relaties verbrak, en las de anamnese nog eens door. Ik besprak het verschijnsel met haar, en duidde erop, dat zich met mij nu zou kunnen herhalen wat ze al zo vaak had gedaan: een relatie na één jaar verbreken. Daarna bleek, dat zij haar vader één jaar, in haar beleving tenminste, echt voor zichzelf had gehad. NL. van haar 6e tot 7e jaar, als hij haar naar school bracht en terughaalde. Daarna overleed hij. Uit angst in de steek gelaten te worden, liep zij dan zelf actief weg. Zij deed actief wat zij vreesde dat haar passief zou overkomen, in de steek gelaten worden. Dit werd later van vader op alle liefdespartners overgedragen, en in de analyse op mij als analyticus, en in de overdracht besproken en opgelost.

In de analytische situatie treedt dus een regressie op, en herbeleving van vroegkinderlijke traumata. Dit is een noodzakelijke voorwaarde om vroegere niet opgeloste conflicten te leren beheersen. Deze analysant loste het conflict nu goed op, in de analyse, ze liep niet weg, en deed werkelijk voor het eerst in dit opzicht een nieuwe ervaring op.

Dit kan '*regressie in dienst van het ego*' worden genoemd, en de *progressieve tendensen overwegen boven de regressieve*.

ad b — Hier is het regressieve aspect van de overdracht vooral narcistisch beklemtoond. Men verlangt naar rust en ontspanning, of een toestand van primitieve bevrediging van behoeften. Hier wil de analysant dus in de overdrachtssituatie de status quo handhaven.

Voorbeeld:

Een analysant gedroeg zich zo, dat het duidelijk werd, dat de analyse de plaats van het leven moest innemen. Mijn aanwezigheid als analyticus gaf op zichzelf een gevoel van absolute veiligheid, koestering, geborgenheid en het idee dat haar tijdens de analyse niets zou kunnen overkomen. Als klein kind veilig bij mij zijn was de hoofdwens. Dan zou alles op magische wijze vanzelf wel in orde komen. Ik was dus de primitieve veiligheid brengende moeder, of de zorgvolle attente vader, in de overdracht.

Als langs deze weerstand heen wordt geanalyseerd, blijft de *regressie buiten dienst van het ego* bestaan, en de *regressieve tendensen blijven boven de progressieve overwegen*.

Beide aspecten van de herhalingsdwang vindt men in elke analyse. Ook *dynamische* gezichtspunten zijn bij de overdrachtsbeschouwingen van belang. De overdrachtsontwikkeling is niet alleen het gevolg van de herhalingsdwang, maar hangt ook af van factoren uit de omgeving. Deze ontwikkeling wordt mede bepaald door de vorming van de relatie tussen analysant en analyticus, en door de gehele analytische setting (analyticus niet zien, liggende houding, niet directief optreden, stilleggen van de motoriek, frustratie van allerlei wensen etc.). Freud heeft duidelijk gesteld, en met hem vele anderen, dat de overdracht een nieuwe creatie is, en dat er zich, als de analyse op gang komt, uit de diverse overdrachtsverschijnselen een overdrachtsneurose ontwikkelt, die hij ziet als: een nieuwe steeds groeiende ziekte; *en* als een gevolg van de herhalingsdwang. Beide visies van Freud vullen elkaar aan. De overdrachtsneurose wordt opgebouwd door de overdrachtsinterpretaties, en is tot stand gekomen als de conflicten van de analysant op de overdrachtssitua-

tie zijn gecentreerd. Dan is iedere gedachte, iedere handeling, ieder gebaar van de analysant, of refereren aan een actueel gebeuren, gebonden aan de overdrachtsneurose (Glover, 1955; zie ook Kepecs 1966).

Nu verschijnt het *adaptieve* gezichtspunt, reeds bij de dynamiek aangestipt. De analytische procedure bevordert deze regressie (regressieve adaptatie aan analytisch proces). Macalpine (1950) somde een groot aantal factoren op die de regressie tijdens de analyse bevorderen. Zij waarschuwt ervoor, dat de analyticus niet permanent in deze regressie mee moet gaan. Want dan krijgt men inderdaad de situatie zoals bij de analysant, die de veiligheid van de analyse voor het leven in de plaats wilde stellen. Dit veiligheidsgevoel moet door de analyticus niet worden bevredigd. Bij deze adaptatie aan het analytische proces ontwikkelt de overdrachtsneurose zich dus niet alleen van binnen uit, maar wordt geïnduceerd door de analytische situatie. Ook Hoffer (1956) wijst op de adaptatie bij het ontwikkelen van de overdrachtsneurose, maar legt meer het accent op wederzijdse adaptatie van analyticus en analysant. Men zou kunnen spreken van een *ruimer* overdrachtsbegrip (overdrachtsmanifestaties in het algemeen) en een *nauwer begrensde* overdrachtsbegrip (de overdrachtsneurose zelf).

Als men de verschillende auteurs overziet, valt op te merken, dat de een meer let op structurele gezichtspunten (b.v. speciaal letten op super-egoprojecties), terwijl de ander meer genetisch-dynamische punten naar voren haalt (werking ego afweermechanisme), en nog anderen speciaal adaptieve gezichtspunten onder de loupe nemen. Bij het rubriceren heb ik hier gebruik gemaakt van het model van Kuiper (1967) in zijn beschouwingen over overdracht en tegenoverdracht.

De *overdrachtsneurose* ontwikkelt zich mede door een vertrouwd klimaat tussen analyticus en analysant. Zo ontstaat een *therapeutische alliantie* (Gitelson, 1962; Hoffer, 1956; Zetzel, 1956). Bij verdergaande regressie verschijnen de elementen van het positieve en negatieve oedipuscomplex in de overdracht, evenals de pre-oedipale conflicten. Het analyseren hiervan is het primaire doel van de analyse. Het gevoel van veiligheid, de z.g. 'basic trust', ontstaat vooral door de betrouwbaarheid van de analyticus (Kepecs, 1966). Maar, zoals reeds opgemerkt werd, moet de analyticus meer doen dan alleen dit gevoel laten voortbestaan, en de analysant ook. Hoffer (1956) maakt een zeer heldere opmerking over de therapeutische alliantie tijdens een analyse:

Laat de analysant zich analyseren, dan verliest hij bepaalde wensen, want zijn erotische en agressieve wensen kunnen in de analyse niet bevredigd worden. Maar de therapeutische alliantie blijft dan behouden (zie ad a. herhalingsdwang).

Wil de analysant zich niet laten analyseren, maar wil hij bevrediging van zijn erotische en agressieve wensen in de analyse, dan dreigt de therapeutische alliantie, de analytische continuïteit, doorbroken te worden (zie ad b. herhalingsdwang).

Hieruit volgt wel, dat de overdrachtsneurose door de analysant,

en soms ook door de analyticus, gebruikt kan worden om de voortgang van het analytisch proces te bevorderen of tegen te houden. De analyticus dient te kunnen frustreren, en de analysant dient een goede frustratietolerantie te hebben wat betreft het niet bevredigen van wensen. Het feit dat de overdrachtsmanifestaties en de overdrachtsneurose als weerstand tegen de behandeling gebruikt kunnen worden, wordt beschreven door: A. Freud (1946); S. Freud (1912, 1915) en vele anderen.

Tijdens een analyse is waarneembaar wanneer de overdrachtsneurotische verschijnselen in een overdrachtsneurose overgaan. Velen, en ik zelf ook, hebben de ervaring opgedaan dat de analysant in den beginne de analyse als zeer positief beleeft. Het feit, zoveel aandacht te krijgen, op vaste tijden te kunnen komen, de intensiteit van de aandacht, het veel kunnen bespreken wat nooit eerder met iemand besproken werd, draagt hier sterk toe bij. Vaak komt er geleidelijk een sterke verandering in dit hierboven geschetste beeld. De 'analytische wittebroodsweken' zijn voorbij. De analysant gaat zwijgen, de analyticus uitnodigende om eens iets uit zichzelf te zeggen, gaat kuchen, zich onbehaaglijk voelen, en krijgt een heel andere instelling ten opzichte van de analyticus. De houding waarin de analysant op de bank ligt kan veranderen en meer rigide worden. Libidineuze en agressieve wensen zijn dan in de analyticus geïnvesteerd, en dat geeft een weerstand tegen het beleven ervan, omdat de wensen niet bevredigd worden. De 'wittebroodsweken' zijn voorbij en de 'strijd' kondigt zich aan; de overdrachtsneurose, die door de analyse moet worden opgelost, is begonnen.

Voorbeeld:

Niet altijd gaat het zo. Ik had een analysant die de eerste maanden zeer vlot associeerde en praktisch geen gedachte of gevoel oversloeg. Mijn eerste echte duiding was: U vertelt mij alles zo vlot, u wilt me de illusie bezorgen dat u geen geheimen voor mij te verbergen hebt. De analysant zweeg daarna praktisch twee dagen. En deelde toen mee, dat zij tegenover haar moeder altijd de houding aangenomen had van: voor jou heb ik niets te verbergen, wat zeer door moeder werd aangemoedigd. Natuurlijk waren er wel geheimen, nadat zij beleefde, dat ik in de overdracht moeder was die 'om de tuin geleid' moest worden. Daarna ging het associëren veel minder gemakkelijk, en ontwikkelde de overdrachtsneurose zich zeer snel. Lang niet altijd is deze ontwikkeling fraai te zien.

De overdrachtsneurose wordt in de analyse opgelost, omdat de analyticus systematisch alle manifestaties ervan interpreteert. Hier zijn alle auteurs het over eens. Soms kunnen ook realiteitsaspecten van de analyticus met de analysant worden besproken, voor zover het nodig is, om de realiteitstoetsing van de analysant te ondersteunen, want heeft deze echt iets waargenomen, dan moet de analyticus het toegeven, anders wordt de analysant in de war gebracht (A. Reich, 1951, 1960). Daarnaast dient natuurlijk de waarneming niet alleen bevestigd, maar ook geanalyseerd te worden. Niet alle analysanten ontwikkelen een fraaie overdrachtsneurose. Het voert te ver om hier nader op in te gaan, en bij welke persoonlijkheidsstructuren dit het geval is.

Rest nog de vraag: kan er niet van allerlei geanalyseerd worden over hetgeen de analysant in de actualiteit beleeft met sleutelfiguren uit zijn huidige en vroegere milieu (dus als het ware 'buiten de overdrachtssituatie om')? Kuiper (1967) stelt terecht dat het nadelen heeft, hoewel het wel kan. Maar men moet dan, volgens hem, altijd zoeken naar de samenhangen tussen de ervaringen die de analysant maakt met deze figuren uit zijn omgeving, en de overdrachtssituatie. Kuiper voert hier ook het *economische* gezichtspunt bij de beschouwing van de overdracht in. 'Wij zullen hebben op te sporen op wie de strevingen het meest intens gericht zijn, waar het gevoel zit. Intensiteiten dienen te worden beoordeeld, kwantiteiten bepaald. Wat heeft de meeste emotionele betekenis?' En hij vervolgt: 'Ook al lijkt het uit de levensomstandigheden zeer verklaarbaar, dat de aandacht op een extra-analytische situatie is gericht, dan kan men nog dikwijls door te letten op de wijze van verwerking ontdekken, dat ook hier de overdrachtssituatie belangrijker is dan aanvankelijk schijnt.' Hiermee ben ik het volkomen eens. Ook Zetzel (1956) meent, dat interpretaties buiten de overdracht om kunnen worden gegeven, maar de therapeutische alliantie moet dan goed zijn.

De analysant kan niet al zijn conflicten in de overdracht brengen. Bepaalde slapende honden zijn in een analyse niet wakker te maken (Freud, 1937, Endliche und Unendliche analyse).

B De tegenoverdrachtsverschijnselen zijn voor het eerst door Freud signaleerd in 1910. Daarna gaf hij in 1912 aanwijzingen, hoe de analyticus ten opzichte van zijn eigen tegenoverdracht moet staan en tenslotte wordt op het begrip tegenoverdracht nader ingegaan in 1937. A. Reich (1951, 1960) is een van de auteurs die verreweg het helderst over de tegenoverdracht heeft geschreven. Zij geeft de volgende definitie ervan: Bij de tegenoverdracht in engere zin is de analysant voor de analyticus een object uit diens eigen verleden. Gevoelens, wensen, verlangens uit het verleden van de analyticus worden op de analysant geprojecteerd. Houdingen van de analysant kunnen deze tegenoverdracht provoceren. De tegenoverdracht van de analyticus is een reactie op de overdracht van de analysant.

Voorbeeld:

Een analyticus heeft een agressieve en autoritaire analysant in behandeling. Hoewel de analyticus zelf jaren ouder is dan de analysant, is het mogelijk dat hij door deze analysant herinnerd wordt aan zijn eigen strenge agressieve en autoritaire vader van vroeger. Als de analyticus zich dat *niet bewust maakt*, is het mogelijk dat hij zich door zijn analysant bedreigd voelt, of dat hij op de agressieve provocatie zelf agressief ingaat.

Niet direct tot de tegenoverdracht behoren *bewuste* gevoelens van de analyticus voor de analysant (tenzij deze bewuste gevoelens, van welke aard dan ook, te sterk worden, dan speelt de tegenoverdracht wel een rol).

Niet tot de tegenoverdracht behoren aan de realiteit aangepaste

bewuste gedragingen of waarnemingen van de analyticus ten aanzien van de analysant. Want analyticus en analysant zijn voor elkaar ook reële objecten en niet alleen 'overdrachts-tegenoverdrachtsobjecten'. Dit wordt ook gesteld door o.a. Gitelson (1952) en Kuiper (1967).

Dit is de *klassieke* benadering van het tegenoverdrachtsbegrip, zoals het door Kernberg (1965) in een overzicht is uiteengezet. Maar hij vermeldt ook de z.g. *totalistische* benadering van het tegenoverdrachtsbegrip, waarbij het veel ruimer wordt genomen. De tegenoverdracht betreft dan alle emotionele relaties van de analyticus ten opzichte van de analysant: zijn reacties op de overdracht van de analysant, en zijn reacties op de realiteit van de analysant. Mijns inziens wordt in deze totalistische benadering het begrip tegenoverdracht verwaterd. Het zal u duidelijk zijn, dat tegenoverdrachtsgevoelens van de analyticus een machtig hulpmiddel bij de behandeling kunnen zijn — als de analyticus zich de tegenoverdracht tenminste bewust weet te maken — maar ook een ernstige hindernis, als de tegenoverdracht heftig, maar grotendeels onbewust blijft.

Wanneer stoort de tegenoverdracht niet?

Hierbij beroept A. Reich (1960) zich op het proefidentificatiemodel van Fliesz (1942). Fliesz zegt in zijn bijzonder fijnzinnig en vaak aangehaalde artikel, dat de analyticus over empathie moet beschikken. Ter nadere bewerking van het begrip empathie voert hij de term 'trial identification' in. De analyticus fungeert voor de analysant als tegenoverdrachtsobject en tracht de analysant via zijn empathie te begrijpen. In dit proces onderscheidt Fliesz vier fasen:

- 1 — de analyticus is het object van de streving van zijn analysant;
- 2 — hij vereenzelvigd zich met deze streving van de analysant;
- 3 — hij wordt voor een ogenblik als het ware de analysant zelf;
- 4 — hij projecteert de streving, nadat hij hem 'geproefd' heeft, terug op de analysant, en komt daardoor in het bezit van het wezenlijke gevoel, of de aard van het gevoel van zijn analysant. Dit geeft de analyticus een emotionele basis voor zijn duiding aan de analysant. (Fliesz gebruikt hier eigenlijk het beeld van een theeproever.)

A. Reich meent nu, dat de tegenoverdracht niet stoort als er alleen maar een proefidentificatie met de analysant optreedt, en de analyticus zich hier weer snel uit terugtrekt. De analyticus kan in deze proefidentificatie blijven steken (oververeenzelviging met de analysant), omdat hem dit bevrediging verschaft, en zo komen we vanzelf tot de volgende vraag.

Wanneer stoort de tegenoverdracht wel?

A. Reich (1952, 1960) zet er het volgende over uiteen:

a — Er zijn *plotseling* optredende tegenoverdrachtsverschijnselen. Door vereenzelviging van de analyticus met iets in de analysant wat hij zelf moet afweren. Of er zijn plotselinge tegenoverdrachtsverschijnselen samenhangend met de inhoud van het materiaal van de

analysant. Dat is bij de analyticus te vergelijken met een *'neurotisch symptoom'* en mogelijk is het door *zelfanalyse* te verhelpen. *b — Chronische* tegenoverdrachtsverschijnselen kunnen optreden door:

1 — chronische vereenzelviging van de analyticus met de analysant: blijven steken in de proefidentificatie;

2 — bepaalde karaktermoeilijkheden van de analyticus (als ze b.v. gelijk zijn aan die van de analysant); dat is bij de analyticus te vergelijken met een *'karakterneurose'*, hier helpt alleen een *'re-analyse'*.

Iedere analyticus kan zulke verschijnselen bij zichzelf waarnemen. Als hij merkt dat er sterke, blijvend aanhoudende, ook buiten het analytisch uur voortdurende, heftige gevoelens van agressieve of erotische aard t.a.v. de analysant bestaan, of als hij veel over een analysant gaat dromen, dan dient hij te beseffen dat het gaat om een onopgelost tegenoverdrachtsconflict. En dat de bewust beleefde gevoelens voor de analysant slechts het topje van de bekende ijsberg vormen. Zelfanalyse is dan doorgaans niet voldoende. Ook Lampl-de Groot (1954) wijst op de storende tegenoverdracht, als de analyticus zgn. *'blinde vlekken'* heeft, waardoor zijn realiteits-toetsing wordt gestoord. Van der Sterren (1962) wijst er op dat het psychoanalytisch proces zich pas goed ontwikkelt, als niet alleen de overdracht, maar ook de tegenoverdracht goed in de gaten wordt gehouden. Vroeger zag men aanvankelijk de tegenoverdracht niet. Toen men die begon waar te nemen, zag men deze aanvankelijk als een onaangename stoornis in de behandeling. Maar hij herhaalt wat Freud stelt: de tegenoverdracht is een wezenlijk en onvermijdelijk gedeelte van de behandeling en dat gegeven moet op positieve manier worden gebruikt. Want volgens Van der Sterren kunnen wij de analysant veel beter begrijpen door het affectieve beleven in onszelf, als reactie op diens gevoelsuitingen. Wij moeten duidelijk in onszelf nagaan om welke gevoelens het gaat, en welke emoties de analysant in ons wakker wil maken. Zo kunnen we, als we onze tegenoverdracht mede in onze beschouwing betrekken, de beste overdrachtsduidingen geven, die bij het gevoel van de analysant aansluiten.

Hiervan zal ik een voorbeeld geven:

Een analysant had gedurende enige tijd de gewoonte, om tijdens het analytische uur vast in slaap te vallen. Hierbij bleef ik erg geduldig, en was zeer door het verschijnsel geboeid. Maar op een gegeven moment merkte ik dat ik gedachten kreeg in de trant van: *'als er nu ineens iets hard op de grond viel'* of dat ik zou roepen: *'Hé wordt eens wakker!'* Aanvankelijk zonder begeleidend gevoel. Toen ontdekte ik: natuurlijk, hij wil mij boos maken. Daarna kwam ook bewust een licht gevoel van irritatie bij mij op. Daarna kon de duiding volgen. Ik hoefde me niet kwaad te maken, maar kon zeggen: *'Is het misschien uw bedoeling, mij met het in slaap vallen te irriteren?'*

Mijn analysant werd klaarwakker, ging rechtop zitten, stak zijn hand omhoog en zei: *'Ha, maar dan moet u iets gevoeld hebben.'* Ik antwoordde, dat ik mij dat voor kon stellen. Toen bleek het scherpe inzicht van deze analysant in de analyse; hij ging weer liggen, rekte zich behaaglijk uit, en zei: *die analyse is toch een mooi vak. Zonder dat mij dat bewust is, wil ik*

u irriteren. En u wordt ook wat boos, maar u leeft die boosheid niet op mij uit, maar gebruikt dat gevoel om mij duidelijk te maken, dat ik u boos wil hebben, en nu voel ik ook dat dat waar is. Vader werd altijd direct boos op mij. Deze analysant toont een begrip, wat ik sommige analytici zou toewensen, die van mening zijn dat het goed of noodzakelijk is om de eigen gevoelens in de analyse in te brengen. Het kan wel eens, is soms noodzakelijk, maar bijna altijd kan men uitkomen zonder dat eigen gevoelens geuit hoeven worden.

Ook Kuiper (1967) waarschuwt voor onontdekte tegenoverdracht en de gevolgen die dit voor de behandeling kan hebben, en geeft uitgebreide voorbeelden. Sherpe (1947) geeft aardige voorbeelden van de gevoelens die bij de analyticus door de analysant gewekt kunnen worden: Hij kan bij zichzelf ongeduld of kwaadheid, of verlegenheid bespeuren, of aarzeling bij het duiden. Of hij voelt zich gefrustreerd als zijn ijver door de analysant teniet wordt gedaan. Wordt de analyticus b.v. ongeduldig als de analysant zwijgt, dan kan dat betekenen dat zijn orale behoeften niet bevredigd worden. De analyticus kan ook angstig worden als de analysant zwijgt of agressief is. Als de analyticus zich deze eigen tegenoverdracht niet bewust maakt, dan kan er, zie boven, gemakkelijk een autoriteitsconflict ontstaan. De analyticus dringt dan aan op spreken (hij ageert) en de analysant zegt, het niet te kunnen doen, of te willen doen (ageert eveneens). De analyticus vanuit de tegenoverdracht; de analysant vanuit de overdracht. Als de analyticus geen uiting geeft aan zijn behoefte om de analysant te dwingen, of uiting geeft aan zijn eigen gevoelens, en dus *niet* meeageert of ageert, zal tegen zijn analysant zeggen: 'Ik geloof dat u mij aan het spreken wilt krijgen, of dat u gedwongen wilt worden.'

In dit verband wil ik de *zelfanalyse* noemen, door welke men o.a. tegenoverdrachtsgevoelens op het spoor kan komen. Hier is veel over gezegd, maar niet zoveel gepubliceerd. Freud zelf heeft het er zeer ver mee gebracht. En vermeldt het onderwerp in diverse artikelen: GSW I; GSW VIII; GSW XVI; ook Jones vermeldt Freuds zelfanalyse in *Sigmund Freud, Life and Work I* (1954). De meeste auteurs verwachten, m.i. terecht, weinig van zelfanalyse en meer van reanalyse. Ik vond twee auteurs, die artikelen schreven rechtstreeks aan de zelfanalyse gewijd: Weigert (1954); Ticho (1967). De laatste vindt het merkwaardig, dat er zo weinig over is gepubliceerd, terwijl we toch zoveel aan de zelfanalyse van Freud te danken hebben. Wat betreft mijn eigen mening: eigenlijk ben ik daar toch niet zo verbaasd over, en wel om drie redenen:

De zelfanalyse zal wel een gave zijn die niet iedereen bezit; verder gaat het hier om intieme zaken, die wij niet gemakkelijk aan anderen prijsgeven; en ten derde zullen wij wel vrezen, dat we aan de strenge eisen die aan zelfanalyse worden gesteld, niet voldoen. Zie ook Van der Leeuw (1962).

Samenvattend:

- 1 — bewuste gevoelens voor de analysant behoeven niet per se tot de tegenoverdracht te behoren, tenzij ze te intensief worden;
- 2 — ik ben voor de 'klassieke' benadering van het tegenoverdrachts-

begrip;

3 — het goed waarnemen van de eigen bewuste gevoelens voor de analysant is nog geen zelfanalyse te noemen;

4 — bij zelfanalyse kan men zich soms acute (onbewuste) tegenoverdrachtsverschijnselen bewust maken, meer is er niet van te verwachten;

5 — bij chronische (onbewuste) tegenoverdrachtsverschijnselen is reanalyse noodzakelijk, waar ik meer van verwacht dan van zelfanalyse;

6 — ik doe geen directe mededelingen over de gevoelens die de analysant in mij opwekt, maar vervlecht die in mijn overdrachtsduidingen (tenzij de analysant b.v. een gevoel van sterke irritatie bij de analyticus merkt, dan kan men dat beter toegeven); dit is een in onze Vereniging algemeen geaccepteerde procedure;

7 — deze samenvatting kan worden besloten met een aphorisme van Gitelson (1967): 'Interpretation should focus on the psychoanalytic situation, rather than on the analyst himself.'

Het is juist vanwege het fijne overdrachts-tegenoverdrachtsnetwerk dat tijdens de psychoanalytische behandeling tussen analysant en analyticus ontstaat, dat korte en langer durende onderbrekingen een remmende invloed kunnen hebben op het onderhouden van het voortschrijden van het psychoanalytisch proces. Hoewel beeldspraak en analogie leggen gevaarlijk is zou ik het psychoanalytisch proces toch willen vergelijken met een wiel dat draaiende gehouden moet worden. Of met een ingewikkelde machine die men niet stop kan zetten, zonder dat de machinerie zelf, of het bedrijf, schade lijdt. In dit verband vindt de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse het een essentieel punt, dat de frequentie 5 x per week is of 4 x per week, als het niet anders kan.

Naast het belang van wijzen op overdrachts- en tegenoverdrachtsverschijnselen bij de psychoanalytische behandelingsmethode, is het goed een en ander te bespreken over het zgn. 'ageren', het 'acting out'.

C Het ageren. In het artikel 'Bruchstück einer Hysterieanalyse' (1905) wijdt Freud niet alleen een korte beschouwing aan de overdracht, maar ook aan het ageren. De patiente, Dora, brak de behandeling bij Freud voortijdig af. Hij meent dat het hem niet was gelukt de overdracht van Dora op hem meester te worden.

Dora had een wraakzuchtig karakter. Zij voelde zich door allerlei personen uit haar omgeving verraden en in de steek gelaten — en niet ten onrechte —. Haar wraakzucht op anderen droeg zij op Freud over, en door de analyse af te breken bevredigde zij haar woede op hem. Freud was zelf van mening, dat hij minder belangstelling voor Dora's dromen had dienen te vertonen, en meer op de eerste tekenen van de overdracht had moeten letten, want in een van de dromen vlucht Dora van een man ('Herr K.') weg, met wie zij in de fantasie een nauwe relatie onderhield, en op wie zij tegelijkertijd zeer boos was, zonder zich dit alles goed bewust te zijn. Freud vindt, dat hij eerder op de mogelijkheid had moeten letten,

dat de boosheid op deze man ('Herr K.') op hem zelf overgedragen werd.

Ik citeer: 'So wurde ich denn von der Uebertragung überrascht, und wegen des X in dem ich Sie an 'Herrn K.' erinnerte, rächte Sie sich an mir, wie Sie sich an 'Herrn K.' rächen wollte, und verliesz mich, wie Sie sich von Ihm getäuscht und verlassen glaubte. Sie *agier*te so ein wesentliches Stück ihrer Erinnerungen und Phantasieen, anstatt es in der Kur zu reproduzieren. Welches dieses X war kann ich nämlich nicht wissen: Ich vermute, es bezog sich auf Geld, oder es war Eifersucht gegen eine andere Patientin, die nach Ihrer Heilung im Verkehr mit meiner Familie geblieben war. Wo sich die Uebertragungen frühzeitig in der Analyse einbeziehen lassen, da wird deren Verlauf undurchsichtig und verlangsamt, aber ihr Bestand ist gegen plötzliche unwiderstehliche Widerstände besser gesichert.'

Ageren betekent hier dus: het meisje *handelt*, zij loopt weg, en oefent wraak op Freud uit. Zij *doet iets, inplaats van in de fantasie te beleven*, dat zij wraak op Freud uit wil oefenen en op 'Herr K.', en op anderen tegen wie zij ook wrok koesterde. *Ageren is dus iets doen, zonder te beleven waarom je het wil doen*. In 1914 wijdt Freud nieuwe opmerkingen aan het ageren: '... der Analytierte erinnere sich überhaupt nichts von dem Vergessenen und Verdrängten, sondern er *agiere* es. Er reproduziert es nicht als Erinnerung sondern als Tat, er *wiederholt* es ohne natürlich zu wissen, dasz er es wiederholt. Zum Beispiel: Der Analytierte erzählt nicht, er erinnere sich, dasz er trotzig und ungläubig gegen die Autorität der Eltern gewesen sei, sondern er benimmt sich in solcher Weise gegen den Arzt.'

Ander voorbeeld, ik citeer: 'Er erinnert sich nicht dasz er sich gewisser Sexualbetätigungen intensiv geschämt und ihre Entdeckung gefürchtet hat, sondern er zeigt dasz er sich der Behandlung schämt, der er sich jetzt unterzogen hat, und sucht dieses vor allen geheim zu halten usw.'

In handelingen en in gedrag herhaalt de analysant dus aanvankelijk allerlei conflicten, zonder in de fantasie te beleven welke conflicten het zijn. Anna Freud behandelt ook het ageren op het 25e Internationale psychoanalytische congres in Kopenhagen (1967), waar ageren het hoofdthema was. Zij behandelt een oud en een nieuw concept over het ageren.

a — *Het oude concept*: Zij ziet ageren ook als een onweerstaanbare dringende dwang om het vergeten verleden te herhalen, inplaats van het zich tijdens de analyse te herinneren (het is steeds moeilijk om hier het dwangmatige en het drangmatige element goed van elkaar te onderscheiden). Bij ageren komt het dus niet tot opheffen van de verdringing. De verdrongen herinneringen en emoties worden dus niet bewust, *en komen niet in de overdracht op de analyticus, als bewuste emoties en herinneringen tevoorschijn*. Hoe groter de weerstand van de analysant tegen het herinneren van belevingen is, des te sterker kan het ageren zijn. Zo ontstond er een strijd tussen analyticus en analysant. De analyticus hoopt, dat

de analysant zijn verleden, pijnlijke frustrerende ervaringen gaat herbeleven in de herinnering. Het 'Es', 'Id', 'onbewuste' van de analysant, de primitieve driftstrevingen bevattende, dringt echter op ontlading van deze driftstrevingen aan. In de levensgeschiedenis van de analysant zijn er allerlei pijnlijke ervaringen geweest, waarbij primitieve Es-strevingen niet bevredigd, of te sterk gefrustreerd werden; of soms teveel bevredigd, en daarna weer gefrustreerd. Deze geblokkeerde strevingen, wensen, verlangens komen tijdens de analyse opnieuw naar voren, en proberen tot bevrediging (ontlading) te komen in motorische handelingen, die deze bevrediging verschaffen. Zodat het herinneren van wensen belet wordt. Dus: *geen* (herinneringen, die in) *woorden* (omgezet worden), *maar daden*.

De analytische setting is er op gericht, het ageren binnen bepaalde perken te houden (vaststelling van bepaalde tijden, vaste tijd van behandelingsuur, voldoen aan het verzoek tot geven van vrije associaties, liggen op de divan, etc.). Vooral door dit laatste wordt het ageren in het uur beperkt, omdat de motoriek als het ware lam gelegd wordt. Als de weerstand tegen het beleven van bepaalde overdrachtsgevoelens te groot is, en de analyticus deze gevoelens niet bewust kan maken, of duiden en bespreken, kan de analysant in het uur gaan ageren. Zijn wensen in bepaald gedrag uitdrukken in plaats van ze te beleven (ageren in de overdrachtssituatie). Vanaf de vroegste tijden in de ontwikkeling van de analyse is dit ageren beschouwd als een onmisbaar bestanddeel bij het analyseren, evenals het herinneren, omdat het de deur opent voor het naar voren komen van materiaal uit diepere lagen van de persoonlijkheid. Weerstand en ageren zijn hoekstenen bij het gebruik van de psychoanalytische techniek. De interpretatie van bepaalde vormen van gedrag tijdens het analytisch uur leidt tot de bewustmaking van belevingen, die bij dit gedrag horen. Daarna kunnen deze belevingen pas in het geheel van de persoonlijkheid geïntegreerd worden. Is het ageren te sterk en niet te bespreken, en niet te vervangen door de erbij behorende herinneringen, dan bestaat het gevaar dat de therapeutische alliantie in de analyse verbroken wordt, en de analyse door de analysant wordt afgebroken.

b — *Het nieuwe concept*: Anna Freud geeft een overzicht en zegt, dat dit nieuwe concept is ontstaan door een paar belangrijke verschuivingen:

1 — Een verschuiving van de belangstelling van phallisch-oedipale naar pre-oedipale situaties, en de vroege emotionele wisselwerking tussen moeder en kind. Ten dele gaat het hier om belevingen uit de preverbale periode. Deze belevingen kunnen dan niet onder woorden worden gebracht, maar alleen worden herhaald, geageerd en 'herbeleefd' in bepaalde gedragsvormen.

2 — De structurele theorie ontwikkelde zich met de concepten: id, ego, super-ego (es, ik, opper-ik; Es, Ich, Ueber-Ich); en de ontwikkeling van de theorie over de agressie. Anna Freud maakt hier terecht de opmerking, dat seksuele belevingen gemakkelijk herinnerd kunnen worden, en agressieve strevingen makkelijker via de

motoriek worden ontladen, en zo tot ageren aanleiding geven. Waarbij herinneren of ageren in de analyse kan worden gezien als een strijd tussen id-, ego- en superego-krachten, terwijl ageren ook als een compromisvorm tussen driftwensen (id), en afweer van deze (es) wensen door ego en super-ego wordt gezien.

3 — De psychoanalytische therapie werd oorspronkelijk alleen toegepast bij de zgn. overdrachtsneurosen; tegenwoordig heeft deze ook ingang gevonden bij de zgn. narcistische karakterstructuren, pre-psychootische (borderline) structuren, paranoïde karakters, of karakterstructuren die tot addictie leiden. Anna Freud maakt hier een duidelijke onderscheiding: Zij wil de term 'ageren' alleen gebruiken als het voorkomt tijdens de analytische behandeling van neurotische karakterstructuren die een overdrachtsneurose tijdens de behandeling kunnen vormen. De impulsieve gedragingen, die men in en buiten de analyse ziet voorkomen bij de hierboven beschreven narcistische, prepsychootische, paranoïde structuren, en de karakters die tot addictie leiden, wil zij *niet* onder het begrip 'ageren' laten vallen. Bij deze karakterstructuren treden vroege stoornissen op, in de periode vóórdat herinneren en denken al een acceptabele vervanging van motorische actie was. Zij wil het begrip 'ageren' dus niet laten verwateren. Kort gezegd: als een bepaald gedrag in de analyse terug te voeren is op herinneringen en ervaringen die oorspronkelijk al geverbaliseerd waren, noemt men dit gedrag ageren. Als een bepaald gedrag is terug te voeren op belevingen van vóór de *verbale* periode, is dit gedrag *géén* ageren te noemen. Tot zover Anna Freud.

Rangell (1968) die ook een bijdrage over het ageren leverde op bovengenoemd congres, is eveneens van mening, dat het begrip ageren zo uitgedijd is, dat men er praktisch elke vorm van gedrag onder kan vangen, en hij komt tot weer een andere onderscheiding: a — Een mens handelt ('acting'), maar niet alle handelen is ageren. b — Een mens handelt neurotisch ('neurotic acting'), maar niet alle neurotisch handelen is ageren.

c — Een mens kan ageren ('acting out'). Ageren dient om de voortgang van het therapeutisch proces te verhinderen, en om te beletten dat herinneringen in beelden worden herbeleefd, of in woorden worden uitgedrukt.

Ageren is dus een specifieke vorm van een neurotisch handelen (b). Bij elke vorm van handelen ('acting') moeten we de wisselwerking bekijken tussen id, ego en superego. (Deze concepten helpen ons bij de inzichten in de persoonlijkheidsstructuur.)

Een handeling kan zeer doelmatig zijn; aangepast aan de reële situatie; uitgaan van volwassen objectrelatievormen; uitgaan van goed beheerste driftstrevingen; de handeling kan een duidelijke autonomie weergeven en berusten op volwassen denkvormen.

Een handeling kan ondoelmatig zijn; irrationeel en onaangepast aan de reële situatie; uitgaan van explosieve, primitieve onbeheerste driftstrevingen; uitgaan van primitieve narcistische objectrelatievormen; de handeling kan een duidelijk gebrek aan autonomie, zelfstandigheid aangeven, en berusten op primitieve denk-

vormen. Zo is er een glijdende schaal tussen doelmatig handelen, naar het neurotische handelen en het ageren.

Belangrijk zijn Rangells opmerkingen over de houding die analytici t.o.v. het ageren tijdens de analyse aannemen. Een analyticus past de abstinentieregels toe. Hetgeen betekent, dat hij in een analyse de wensen, verlangens en eisen van zijn analysant — van welke aard dan ook — niet bevredegt. Ook niet de wensen van de analysant dat zijn analyticus hem iets verbieden zal. Het feit dat de analyticus er zich van onthoudt wensen te bevredigen, mag er niet toe leiden, dat hij dit 'abstinentieprincipe' zover doorvoert, dat hij zijn analysant tracht te weerhouden van bepaalde vormen van ageren, of dat hij het ageren gaat verbieden. (De analyticus wil dan, dat de analysant zich van ageren 'absteent'.) Want dit laatste houdt in, dat de analyticus een kritische of morele houding ten aanzien van het ageren van de analysant gaat innemen.

Het ageren is, zoals reeds werd opgemerkt, evenals het neurotisch symptoom, een compromis tussen het bevredigen van bepaalde wensen en tegelijkertijd toch ook een gedeeltelijke afweer van het bevredigen van deze wensen. In ons concept dragen id-, ego- en super-egostrevingen en -directieven gelijkelijk tot het ageren bij. Het ageren is niet een klakkeloos bevredigen en uitleven van id-wensen alléén. Het is niet verboden om gevoelens af te weren, dus ook ageren dient niet verboden te worden of moreel te worden beoordeeld. Ageren dient begrepen, geanalyseerd en geïnterpreteerd te worden, zoals men dat bij alle andere psychische conflicten eveneens doet. Meestal bekijkt men eerst het afweeraspect van het ageren, want de analysant vermijdt het analyseren van het ageren. Daarna bekijkt men de driftstrevingen die om bevrediging vragen en die in het ageren zelf tot bevrediging komen. Maar het ageren van de analysant is op zichzelf óók een middel om zijn analyticus iets mede te delen, omdat hij op het moment van ageren geen andere manier tot zijn beschikking heeft om voor zijn analyticus een bepaald probleem onder woorden te brengen. Tegenoverdrachtsmoeilijkheden van de analyticus kunnen een verbiedende moralistische, of autoritaire houding bevorderen, waar het het ageren van zijn analysant betreft. Dit versterkt weer het ageren van de analysant. Tegenoverdrachtsmoeilijkheden van de analyticus kunnen ook soms een toegeeflijke houding ten opzichte van het ageren van de analysant teweeg brengen; de analysant wordt dan steeds veel-eisender. Moralistische houdingen ten aanzien van het ageren kunnen maken, dat de analysant op een phobische manier bepaalde handelingen en acties gaat vermijden. Eenvoudig gezegd: in deze gevallen ageert de analyticus dus mee. Rangell geeft nog een aardige definitie van ageren:

'A specific type of neurotic action directed towards interrupting the process of achieving effective insight — thereby seen mostly in the course of psychoanalysis but also elsewhere.'

Greenacre (1968) leverde eveneens een bijdrage aan bovengenoemd congres en grensde het begrip ageren ook op een bepaalde manier af:

a — Ageren wordt vooral gebruikt als term, als het gecentreerd is op, gekanaliseerd door, en versterkt is door het analytisch proces, onder de druk van een intensieve overdrachtsrelatie, in de analytische situatie.

b — Ageren kan ook als term worden gebruikt, voor handelingen of gedragingen buiten de analytische situatie om, maar die wel ten nauwste op deze analytische situatie betrokken zijn.

Kuiper (1973) sluit zich in zijn verhandeling over het ageren geheel aan bij de visie van Rangell, naar mijn mening, betreffende het aannemen van een moraliserende houding ten aanzien van het ageren. Ik citeer hem: 'Wij dienen ons niet te laten leiden door onze vermeende inzichten omtrent wat goed is voor onze analysant. Hij moet zelf uitvinden wat goed voor hem is. Wij weten dat niet in onze docta ignorantia' (in onze geleerde onwetendheid). Ook maakt Kuiper een duidelijk onderscheid tussen ageren en agerend handelen, of handelen dat in de conflictvrije sfeer terecht komt, net zoals Rangell dat doet. Tenslotte is Kuiper, evenals Rangell, van mening dat ageren niet alleen in de analytische situatie voorkomt, maar ook daarbuiten, met de analytische situatie samenhangend. Ook bestaat er volgens hem neurotisch ageren, zoals dat bij mensen voorkomt die niet in psychoanalyse of psychotherapie zijn. In een ander artikel heeft Kuiper (1967) gewezen op het gevaar van tegenoverdrachtsmoeilijkheden bij de analyticus, die aanleiding geven tot een te toegeeflijke houding ten aanzien van het ageren. Dan kan de analyticus een verwennende houding aannemen. Vele andere auteurs waarschuwen eveneens hiervoor.

Samenvattend:

1 — Freud geeft voorbeelden van ageren, vóór de conceptie van de structurele theorie er was.

2 — A. Freud behandelt het oude ageerconcept, van voor het formuleren van de structurele theorie, en het nieuwe ageerconcept, ontstaan na het formuleren van de structurele theorie (id; ego; super-ego; ego afweermechanismen). Zij wil het begrip ageren beperkt zien tot het handelen, zoals het optreedt tijdens en in de analytische situatie. Voorts vestigt zij er de aandacht op, dat de beschouwingen over het ageren beïnvloed zijn door de toenemende aandacht voor en kennis over de preverbale ontwikkelingsstadia in de moeder-kindrelatie. Zij vindt het impulsief handelen bij prepsychotische, narcistische, paranoïde karakterstructuren, en karakterstructuren die tot verslaving neigen, niet tot het ageren behorend. Rangell bespreekt het verschil tussen normaal handelen, neurotisch handelen, en ageren. Kuiper en Rangell waarschuwen voor het moraliserend oordelen over ageren. Greenacre, Kuiper en Rangell beperken het begrip ageren niet tot de analytische situatie, maar passen dit begrip ook toe op handelingen buiten de analytische situatie om die op de analyse betrokken zijn. Bovendien is volgens deze auteurs het begrip ageren ook wel geldig voor bepaalde handelingen van personen die niet in de psychoanalyse of psychotherapie zijn.

zelfde analysant rookte veel tijdens de analyse in het uur. Ook dit bleek agerend gedrag te zijn, waarmee hij allerlei belevingen wist weg te houden. Ik verbood het hem niet, want zoals u weet: ageren dient niet verboden te worden. Wel vroeg ik hem vaak of hij iets in zichzelf moest ontvluchten door zoveel tijdens de analyse te roken. Toen bleek o.a. een van zijn geheime wensen te zijn, dat ik het hem zou verbieden, dan zou ik net zijn als zijn vader, en dan zou hij tegen mij net zo in protest kunnen komen als tegen zijn onredelijke vader. Na de interpretatie van dit probleem was zijn slotconclusie: ik weet dat het niet gezond is, maar ik kan het niet laten, juist omdat mijn vader het mij zo verboden heeft. Toen kostte het hem geen moeite meer het roken tijdens de analyse te staken.

d — Een analysant bengelde met haar voet over de rand van de divan. Zij uitte hiermee in de motoriek iets, dat zij bewust nog niet kon beleven. Zij was net in analyse, en verzette zich tegen allerlei gevoelens die met mij als analyticus verbonden waren. Zij moest er zich tegen verzetten, een band met mij te voelen. Zij was er zich niet van bewust, dat zij voor deze gevoelens op de vlucht wilde gaan en zich aan de analyse wilde onttrekken. Zij gaf symbolisch als het ware weer, met een been in, en met het andere been buiten de analyse te staan. Zij bleef inderdaad kort daarna 14 dagen weg en was ziek, zonder dat deze ziekte duidelijk omschreven kon worden. Pas na terugkomst kon dat alles worden besproken, en ook het ageren in de motoriek kon worden geïnterpreteerd.

e — Zwijgende analysanten 'ageren vaak de passiviteit', zoals het volgende wel genoemd kan worden.

Een van mijn analysanten was zich niet bewust, dat zij passief afwachtend wilde zijn en mij actief wilde maken. Zij zweeg elk uur heel lang, en was daar wanhopig over. Het was een agerend zwijgen. Zij beleefde er niet bij dat zij mij actief wilde maken, en mij wilde laten praten. Ik ageerde niet mee, zweeg natuurlijk niet steeds, maar liet haar eigen zaken onder woorden brengen. Later bleek dat beide ouders lief waren voor mijn analysant, tot zij begon te spreken; een eigen individualiteit en wil kreeg. De voorkeur ging toen over naar haar 2 jaar jongere zusje. Toen bleek, dat ik in de overdracht de sprekende en aanmoedigende vader of moeder moest zijn die zorgzaam en liefdevol was voor het kleine kind dat nog niet kon praten. Ik moest net zo lief voor haar zijn, als de ouders voor het nog niet sprekende zusje waren. Zij stamelde vaak. Spreken was gevaarlijk voor haar, want dan zou zij uit mijn liefde verstoten worden, zoals zij zich destijds door haar ouders verstoten voelde. Dit zwijgen was agerend zwijgen. Later was zij in staat om deze moeilijkheden onder woorden te brengen. Het kon agerend zwijgen genoemd worden, omdat deze belevingen dus niet uit de preverbale periode stamden. Deze analysant kon later in de analyse haar idee verifiëren. Het zusje kreeg twee dochters, en toen nam zij waar dat haar ouders aanvankelijk heel lief tegen het oudste kleindochtertje waren, tot het begon te spreken. Daarna plaatsten de grootouders hun genegenheid prompt op het tweede kleinkind, dat het nog niet kon.

f — Het tegendeel is het voorbeeld van de analysant die de eerste maanden zeer vlot associeerde en praktisch geen gedachte oversloeg. Dit was agerend spreken. Zij kon toen nog niet beleven dat zij dit deed, omdat zij veel geheimen voor mij te verbergen had, net als vroeger voor moeder.

g — Analyticus en analysant zijn ook reële objecten voor elkaar, zoals ik reeds in het kort aangegeven heb. Vele auteurs hebben hier op gewezen. Greenson en Wexler hielden op het Internationale psychoanalytische congres te Rome (1969) een voordracht over de 'nontransference relationship in the psychoanalytic situation', waarin zij, naast nog allerlei andere interessante zaken, speciaal de realiteitsaspecten van de analyticus die de analysant waarneemt, onder de loupe nemen. Neemt de analysant dit realiteitsaspect waar, dan dient het door de analyticus te worden toegegeven. Het ging hier speciaal over karaktertrekken of eigenaardigheden van de analyticus die waargenomen worden. Toch zitten ook hier moeilijkheden aan vast, en dit wil ik illustreren met het volgende voorbeeld.

Een analysant zei na een aantal jaren tegen mij, vlak nadat hij de spreekkamer binnengekomen was en me had begroet: 'Ik geloof dat uw ene oog een andere kant opkijkt dan het andere.' Ik antwoordde, dat hij het wel heel voorzichtig uitdrukte en waarschijnlijk bedoelde dat ik scheel zag. Maar tegelijkertijd stelde ik de vraag: u kent me nu al enige jaren, waarom valt het u nu juist vandaag op, of waarom maakt u er juist vandaag een opmerking over? Hij wist het me niet te vertellen. En ik had niet de indruk, dat ik met het toegeven van de realiteit iets verder gekomen was — hetzelfde zou natuurlijk kunnen gelden voor een karaktertrek of een eigenaardigheid die hij opgemerkt zou kunnen hebben, dan had ik dezelfde vraag gesteld, na het toegegeven te hebben. Het uur ging verder. Ik hield mij nog losjes met zijn opmerking bezig, toen mij plotseling inviel dat ik hem de vorige dag een duiding had gegeven die verwarrend gewerkt zou kunnen hebben, omdat hij voor twee uitleggingen vatbaar was, en omdat hij er verschillende kanten mee op kon. Dit besprak ik met hem. Mijn analysant reageerde onmiddellijk en zei: ik realiseer me nu, dat ik geïrriteerd was over uw oogopslag vandaag en dacht: 'welke kant kijkt hij nou uit?' Daarom noemde ik het geen scheelzien, en tegelijkertijd drukte ik me voorzichtig uit om niet te laten merken dat ik geïrriteerd was door uw kijken. En gisteren durfde ik niet boos te zijn, maar inderdaad heeft uw opmerking me toen erg in verwarring gebracht, omdat ik deze naar verschillende kanten kon uitleggen; ik kreeg ook het gevoel: hij geeft me met de ene hand iets en neemt het met de andere weer terug.

Greenson en Wexler hebben in hun zeer lezenswaardig artikel niet op de mogelijkheid gelet, dat een opmerking over een realiteit bij de analyticus tegelijkertijd een andere verborgen betekenis kan hebben. In dit voorbeeld: de analysant merkte een realiteit op met zijn opmerking over mijn ogen. Tegelijkertijd was het een 'agerende' opmerking, want hij herinnerde zich niet meer bewust, dat hij

de vorige dag een interpretatie van mij 'dubbelzinnig' had gevonden en daar kwaad over was geweest.

II Voorbeelden uit de praktijk van ageren tijdens de analyse, buiten het analytisch uur en de analytische situatie, maar dat wel ten nauwste op de analytische situatie is betrokken

a — Een van mijn analysanten wilde zich op een autosnelweg niet laten inhalen. Zodra hij merkte dat er links achter hem iemand kwam die hem wilde passeren, dan gaf hij vol gas, of ging naar de linkerbaan om de ander het passeren te beletten. Deze analysant probeerde mij met veel zaken voor te zijn. Hij gaf zelf duidingen, die ik al geprepareerd, maar nog niet uitgesproken had. Hij was in sterke concurrentie met zijn vader, die hij enerzijds zeer bewonderde, met het corresponderende gevoel, dat hij zelf niets kon; anderzijds had hij de beleving en wens, dat hij zijn vader reeds voorbij gestreefd was. Nu zat ik links achter mijn analysant, en was dus te vergelijken met de auto's op de weg, die hem niet in mochten halen. Op de weg ageerde hij het probleem uit, dat hem in de vaderoverdracht op mij nog niet duidelijk was. Dat hij mij voor wilde zijn en blijven en dat hij mij wilde overvleugelen. Nu was dit weggedrag wellicht gevaarlijk, er had hem iets kunnen overkomen. In dit agerend rijgedrag zat, zoals zo vaak het geval is, ook een zelfbestraffingstendens. Zoals elk neurotisch symptoom eigenlijk een voor de persoon verboden wens uitdrukt, en een zelfbestraffing voor deze wens. Want het is onaangenaam om neurotische symptomen te hebben. Wens en zelfbestraffing van deze wens monden in één symptoom uit. In het ageren worden wensen zgn. uitgeleefd, maar er zit tegelijkertijd vaak een zelfbeschadigings- en bestraffingstendens in. Deze analysant had ook verdrongen schuldgevoelens over het feit dat hij zijn vader en mij wenste te overtreffen en voorbij te streven, en voor dat schuldgevoel zocht hij (ook onbewust) zelfbestraffing door wat roekeloos rijden. Kunnen de overdrachtsbelevingen bewust worden gemaakt, dan ziet men vaak zulk agerend gedrag met zelfbeschadigingstendensen verdwijnen. Ook hier dient men zulk een agerend gedrag, dat gevaaren in kan houden, niet te verbieden maar te analyseren.

b — Een analysant vertelde mij, mij in de vakantie absoluut niet gemist te hebben. Wat later bleek dat zij in die tijd een relatie had aangeknoopt met iemand die praktisch dezelfde initialen had als ikzelf, en karaktertrekken had die op de mijne leken. Zij weerde dus in die vakantieperiode de overdrachtsgevoelens af, en bracht ze bij iemand anders onder, en leefde bij die ander de gevoelens uit die door mij in de analyse werden gefrustreerd en die door de nieuwe relatie wel werden bevredigd. Dit was dus 'ageren buiten de overdracht om'. Ik moest natuurlijk wel bespreken, dat mijn analysant voor de gevoelens voor mij, voor de overdrachtsgevoelens voor mij, wegluchtte en die gevoelens bij een ander had ondergebracht. Hierbij bestaat echter een gevaar: er moet duidelijk bij gezegd worden, dat dit *niet* betekent, dat de aangeknoopte nieuwe relatie eigenlijk geen waarde heeft, want dan doet men iemand

ernstig tekort. Ik legde dus uit, dat het *niet* betekende dat alle gevoelens voor deze nieuwe relatie voor mij bestemd waren. Maar dat deze nieuwe relatie wel degelijk kon dienen om er tegelijkertijd allerlei gevoelens voor mij bij onder te brengen. Door deze verschuiving van gevoelens voor mij naar een ander, kon ze belevingen ten aanzien van mijzelf weghouden. Interpretatie van deze vorm van ageren hoeft absoluut niet te betekenen, dat de nieuwe relatie verloren gaat. Men maakt echter een ernstige kunstfout door in zo'n geval te stellen: alle gevoelens die u nu voor uw nieuwe partner hebt, behoren eigenlijk bij mij, en dat wilt u niet beleven. Dit sluit aan bij de mening van Kuiper (1967), in zijn artikel over overdracht en tegenoverdracht weergegeven. Hij zegt, dat er zeker van allerlei geanalyseerd kan worden over hetgeen de analysant beleeft met figuren uit zijn milieu. Hij voegt er aan toe: 'Intensiteiten moeten beoordeeld worden, bij wie en waar het gevoel zit, wat heeft de meeste emotionele betekenis. Zoek de grootste gemene deler te vinden, het destilleren van de ene bedoeling, en denk eerst aan de overdracht, ook al is de schijn er tegen.' Met andere woorden: tracht te *wegen* wat van het gevoel voor de analyticus is bestemd, en wat van het gevoel bij de relaties van de analysant behoort.

c — Sommige analysanten knopen relaties aan in de privésfeer, waardoor zij schade lijden. Of zij gedragen zich zo, dat zij in moeilijkheden raken op hun werk. Vaak is het dit agerend aanknopen van relaties, of agerend gedrag op het werk, waardoor overdrachtsbelevingen worden weggehouden. Bij analyse kan dan blijken, dat je analysant je ongerust wil maken; wil dat je bezorgdheid toont, of dat je bepaalde relaties of gedragingen gaat verbieden. Het betekent: als mijn analyticus ongerust wordt, bezorgdheid toont, of mij dingen gaat verbieden, is het een teken dat hij van mij houdt. Als hij geen bezorgdheid toont en mij niet verbiedt, houdt hij niet van mij. Iets verbieden of in zo'n situatie bezorgdheid tonen, is meeageren van de analyticus. Hij dient de overdrachtssituatie te interpreteren. B.v. zeggen: ik geloof dat u mij ongerust wilt maken, u wilt dat ik zorg voor u toon. Doe ik dat niet, of verbied ik u niets, dan vat u dat op als een bewijs van onverschilligheid. U wilt van mij horen: blijf nu maar veilig bij mij en luister maar naar mij (b.v. zoals de bezorgde ouders dat vroeger deden). Soms helpt het, soms helpt het niet. Niet altijd kan schadelijk ageren zo worden opgeheven. De analyticus gebruikt zo zijn eigen gevoelens, die de analysant door een bepaald gedrag opwekt, bij het interpreteren. Ongerstheid tonen, of iets verbieden, is uitleven van het eigen gevoel, dus meeageren. Natuurlijk leven we met onze analysanten mee; zonder empathische processen is geen behandeling mogelijk.

III Ageren, zoals het voorkomt bij personen, die niet in analyse of psychotherapie zijn

Het valt moeilijk te beoordelen, wat men hier ageren moet noemen en wat niet. In het dagelijks leven wordt m.i. het woord ageren vaak verkeerd en te algemeen en in bestraffende zin gebruikt. Het

heeft bij verschillende bevolkingsgroepen een heel andere gevoelswaarde, lopend van een zeer positieve naar een zeer negatieve beoordeling. Het is moeilijk om hier voorbeelden te geven, en het zou ook te ver voeren.

De beschouwing over overdracht, tegenoverdracht en ageren heb ik min of meer uitvoerig weergegeven, omdat in de psychoanalytische behandelingstechniek de interpretatie van overdracht en ageren een groot gedeelte van het hele analytische werk met de analysant uitmaakt. De eigen tegenoverdracht speelt een grote rol, en dient voor zover mogelijk, in de gaten gehouden te worden. Anders schaadt men door meeageren, of door andere fouten, de belangen van de analysant.

Summary

Transference, Countertransference and Acting-out in Psychoanalysis — The development of the transference concept is described and studied from structural genetic, dynamic and adaptive points of view. A sketch is given of the development of a transference neurosis during treatment, and of the difference between transference phenomena and transference neurosis. A number of examples from practice are given, also in connection with the occurring repetition compulsion. In the discussion of the countertransference concept a distinction is made between the so-called classic approach and the totalistic approach of this concept.

The author studies the possible interference of the countertransference during treatment. If the analyst can withdraw from his trial identification with his patient no interference will occur. Sudden countertransference phenomena may be eliminated by self-analysis. Chronic countertransference phenomena can only be solved by re-analysis.

Examples from practice are given and the fact is demonstrated that analyst and analysant are not only transference-countertransference objects for each other, but also real objects.

Attention is paid to the old and the new concept of acting-out. Examples from practice are given of acting-out during and outside the analytic sessions.

Literatuur

- Bird, B., Notes on transference: Universal phenomenon and hardest part of analysis. *J. Amer. psychoanal. Ass.* (1972) p. 267-302.
- Fliessz, R., The metapsychology of the Analyst. *Psychoanal. Quart.* (1942) p. 211.
- Freud, A., *The ego and the mechanisms of defence* (1946), New York, International Universities Press.
- Freud, A., Acting out, *Int. J. Psycho-Anal.* 49 (1968) p. 165-171.
- Freud, S., Ueber Deckerinnerungen (1899), *GSW I*, p. 528-554.
- Freud, S., Bruchstück einer Hysterieanalyse (1905), *GSW V*, p. 286.
- Freud, S., Die Zukünftigen Chancen der Psychoanalytischen Therapie (1911), *GSW VIII*, p. 108.
- Freud, S., Zur Dynamik der Uebertragung (1912), *GSW VIII*, p. 360-374.
- Freud, S., Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten (1914), *GSW X*, p. 129.
- Freud, S., Bemerkungen über Uebertragungsliebe (1915), *GSW X*, p. 305-321.
- Freud, S., Vorlesungen zur Einführung in der Psychoanalyse (1916-1917), *GSW XI*, p. 300; 309; 447-465, 472.
- Freud, S., Jenseits des Lustprincipes (1920), *GSW XIII*, p. 17 ff.
- Freud, S., Das Ich und das Es (1923), *GSW XIII*, p. 234-289.